

March, 2012

महाकवि कालिदासाची काव्य वैशिष्ट्ये व आजच्या युगात त्याची आवश्यकता

* क. रत्नप्रभा रमेश कुलकर्णी

* अमरावती, महाराष्ट्र

भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।

केषां नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥

कालिदासाच्या गुण गौरवाचे अनेक श्लोक अनेक कवींनी लिहिले आहेत. महाकवी कालिदासाचे नाव भारतीय साहित्यात नाहीतर संपूर्ण विश्वसाहित्यात अभिनन्दनीय आहे. भारतीय विद्वानांच्या मान्यतेनुसार कविता कालिदास विद्वत् प्रिय विक्रमसंवत सुरु करणाऱ्या राजा विक्रमादित्यांच्या संभेतील नवरत्नांपैकी एक होते. कविता कालिदासाच्या सर्वसमावेशक अद्भूत विलक्षण प्रतिभेने संपूर्ण जगलाच आश्चर्यचकित केले आहे. यांच्या काव्यात सरलता, प्रसादगुण, सम्पन्नता उपदेश, धार्मिकता व भारतीयता ठासून भरली आहे. म्हणून संस्कृत साहित्यात त्यांना मोरी प्रतिष्ठा प्राप्त झाली आहे. जरी संस्कृत साहित्यात माध्य, भारवि, श्रीहर्ष, दण्ड, वाणभटु, भास भवभूति इ. अनेक विद्वान होऊन गेले तरी ज्यांचा कीर्ती सुगंध दाही दिशात पसरला आहे व यज्याच्या अद्भूत कल्पनेची प्रतिभा इतर कोणत्याही कवीत आढळून येत नाही. महाकविं बाणभट्टांनी आपल्या हर्षचरितात कालिदासाच्या काव्याविषयी असे म्हटले आहे की-

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्यं सूक्षिषु ।

प्रीतिर्मधुरसाद्रासु मज्जीरीच्य जायते ॥

कालिदासाच्या पुढील कलाकृती जगप्रसिद्ध आहेत. त्यात दोन महाकाव्य-कुमारसंभवम् व दुसरे रघुवंशम् एक खंडकाव्य-मंसेहृदतम्, दोन स्फुट काव्य-ऋत्संहारम् व शृंगारतिलक तसेच तीन नाटक - अभिज्ञानशकुन्तलम् मालविकामिनिमित्रम्, विक्रमोर्वशीयम् या सर्व साहित्यात कालिदासांची प्रतिष्ठा त्यांच्या अभिज्ञान शाकुन्तलाने जगभरात केली. कालिदासांचे काव्य ज्यादृष्टीकोनातुन बघावे ते त्यादृष्टीने सुंदर वाटते. काव्य कलेच्या दृष्टीने कुमारसंभव एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. महाकाव्याचा आरंभ हिमालयाच्या वर्णनाने झाला आहे. चौथ्या सर्गातील रतिविलाप करुण रसाचा सुंदर अविष्कार आहे. पाचव्या सर्गात ब्रह्मचार्याचा वेश धारण केलेल्या शंकराबाबाबारापार्वतीचा संवाद उत्कृष्ट प्रासादिक शैलीचे उदाहरण आहे. संपूर्ण महाकाव्याचा रस शृंगार रस आहे. कुमारसंभव वैद्यमर्हितिचे महाकाव्य आहे. यात उपमा, उत्पेक्षा आणि अर्थान्तरन्यास अलंकार प्रामुख्याने आढळून येतात. भाषा देखील सरळ, सरस, सुवीध व परिचकृत आहे. छन्दांचा उपयोग ही अर्थाला अनुसृत केला आहे. यात तीव्र तपश्चयेने पार्वतीचे शंकराला प्राप्त करण्याचे मनोस्थ वर्णन करताना कालिदासाने तपस्येतील सामर्थ्य प्रकट केले आहे.

यद् दुष्करं यद् दुरापं यद्दुरुय यच्चदुस्तम् ।

तत्परं तपसासाध्य तपो हि दुरिक्रमः ॥

प्रामुख्याने या महाकाव्यात पाचवा सर्ग उत्कृष्ट काव्य शैलीने परिपूर्ण मानला जातो. पार्वतीचे स्त्री-सुनभ सर्वदर्श, कोमलता, दृढता व कर्तव्यपरायणतेचा अपूर्व समन्वय साधला आहे. तपस्येतील कठोरता लक्षण घेऊन पार्वतीला या कठोर तपस्येपासून अडवितांना मेनका म्हणते की,

मनीषिता: सन्ति गुहेषुदेवतास्तपः कव वत्ये । कवचतावकं तपुः

पदं सहेत भमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्विणः ॥

शंकराला प्राप्त करण्याकरीता पार्वतीं जणू वेड्चा प्रेमिके प्रमाणे दिसत होती तिच्या तन्मयतेचे चित्रण कवीने पुढील शब्दात केले आहे.

विभागशेषासुनिशासुच क्षणंनिमील्य नेत्रे सहसाव्यवुद्धत ।

कव नीलकण्ठ । व्रजसीत्यलक्ष्मवागसत्यकष्टापित-बाहुबन्धना ॥

शेवटी शंकर ब्रह्मचार्याचा वेश धारण करून पार्वतीशी वादविवाद करताना शंकराची निंदा करण्याच्या ब्रह्मचार्याला शंकराची महानता सांगते परंतु शेवटी आपल्या भावी पतिची निंदा ऐकेणीही पाप समजून आपल्या सखीला म्हणते. निवार्यतातामालि । किमव्ययंबद्दुः पुनर्विक्षुः सुरितोत्तराधरः ।

न केवलयो महतोपभाषते शृणोति तस्मादी यः स पापभाक् ॥ पार्वतीचा हा दृढ विश्वास पाहून तिच्या तपश्चयेने संतुष्ट होऊन शंकर तिला शरण जातो तेहा ते ऐकून पार्वती आपले सर्व दुःख विसरते त्याचे वर्णन करताना कवी म्हणतात की,

अद्यप्रभृत्यवनताडिः तत्वास्मिदासः

क्रीतस्तपेभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।

अहवायसा नियमजं कलममुत्सर्ज

कलेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधते ॥

कवि कालिदासाचे दुसरे महाकाव्य म्हणजे रघुवंशम् ह्या महाकाव्यामुळे कालिदासाला 'रघुकार' हे नाव मिळाले. ह्यात १९ सर्ग आहेत. ह्यात इक्ष्वाकु कुलातील दिलीपराजापासून अग्निमित्रापर्यन्तच्या १९ राजाचे वर्णन आहे. ह्या महाकाव्याच्या पहिल्या सर्गात दिलीप राजाचे वर्णन कवीने केले आहे. दिलीप राजाच्या गुण वैशिष्ट्याचे वर्णन करताना कवी म्हणतो की, तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।

तथा हि सर्व तस्यासन् परार्थेन्कफला गुणाः ॥

रघुवंशातील दिलीपराजा अत्यंत पराक्रमी व दानशूर होता संपूर्ण पृथ्वीवरताची निरंकुश सत्ता होती त्याच्या पराक्रम व सामर्थ्याचे वर्णन कवीने अत्यंत ओजरची भाषेत केलेले आढळून येते ते असे की

स वेलाप्रवलयां परिस्त्रीकृत सागराम् ।

अनन्याशासनामुर्वी शशासैकपुरीमिव ॥

दिलीपराजा व त्याची सुरक्षिणा नावाची राणी हे दोघे ही संतति नसल्याने अतिशय दुःखात होते. यादुःखाचे परिमार्जन करण्याकरीता ते वैशिष्ट्य ऋषीच्या आश्रमाकडे जाण्यास निघाले त्यावेळी कवीने वनाचे व राणीच्या सौंदर्याचे वैशिष्ट्यपूर्ण शैलीत वर्णन केले आहे जसे.

काऽप्याभिष्या तयोरासीद् प्रजतोः शुद्धवेषयोः ।

हिमनिर्मुक्तयोगांगे चित्राचन्द्रमसारिय ॥

संततिहीन असलेल्या दिलीप राजाचे वर्णन करताना कवी म्हणता की, सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः ।

प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकलोक इवाचतः

अशाप्रकारेर राजाने वसिष्ठ ऋद्धीना पुत्रप्राप्ती करीता मार्ग विचारला असता नन्दीनी नामक गाईची यथोचित सेवा करून तिला प्रसन्न केल्यावर पुत्रप्राप्ती होईल असे त्यांनी सांगितले. यथाकाल दिलीपराजाला रघु नावाचा पुत्र प्राप्त झाला. रघु राजाने आपला वंश उत्कर्षला नेला. विश्वजित यज्ञात सर्वस्व दान कराण्या रघुची दानी म्हणून फार मोरी कीर्तीं पसरली होती. अशा रघुराजाबदल कवी स्फुरणतात की,

इथं द्विजेन द्विजराजकान्तिरावेदितो वेदाविदां वरेण ।

एनोर्निवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेन जगाद भूयो जगदेकनाथः । ।

रघुराजाचे सामर्थ्य अलौकीक होते. त्याच्याकडे दिव्य शक्ती होती, रघुराजाच्या रथाचे अलौकीकत्व ही कवीने अतिशय सुंदर शब्दात वर्णन केले आहे.

वसिष्ठ मत्रोक्षणजात् प्रभावाद उद्न्वद् आकाशमहिघरेषु ।

मरुत्स्यस्यं बलाहकसंगतिर्विजच्च नाहि तदरथस्य । ।

रथावर मेघाचे उपमान साधले आहे. ज्याप्रमाणे वाच्याचे सहाय्य मिळालाच मेघ सर्वत्र विहार करू शकतो, त्याप्रमाणे वसिष्ठाच्या मंत्र सामर्थ्याने रघुचा रथ आकाश, पाणी, पर्वत सर्व टिकाणी जाऊ शकत होता. याचकाला विमुख न पाठविणे हा भारतीय संस्कृतीचा आदर्श होता. सत्यांती दान करावे हा भारतीय संस्कृतीचा आदर्श होता. सत्यांती दान करावे हा भारतीय संस्कृतीचा नियम आहे. रघुराजा विद्वानांचा अतिशय आदर करीत असे. स्वर्गातील सर्व संपत्ती आपले इच्छेनुसार रघुराजाने पृथीवीर आणली हे अद्भूत कार्य त्याने केले. या रघुराजाला व्याच्याच सारखा अद्वितीय पुत्र प्राप्त झाला त्याचे वर्णन करताना म्हटले की,

रुं तदोजस्य तदेव वीर्यं तदेव नैसगिकमुन्नतत्वम् ।

न कारणात्यात् विभेदे कुमारः प्रवर्तितो दीपं इव प्रदीपात् । ।

पुढे हा अजराजा आपला अद्वितीय प्राग्रक्षमाने प्रसिद्ध झाला. अज मदनासारखा सुंदर होता. तारुण्यात मदनाने अधिकच शोभून दिसत होता.

तस्याधिकारपुरुषैः प्रणतैः प्रदिष्टां प्रागद्वेरेदिनवेशितपूर्णकुम्भाम् ।

रम्यां रघुप्रतिनिधिः स नवोयकार्याम् बाल्या त्परमिव दशां

मदनोऽध्युवास ॥

कालिदासाची काव्यकला ह्या महाकाव्यात पुर्णत्वाला पोहोचलेली दिसते. आकर्षक चित्रिचित्रण, सुंदर प्रभावी वर्णन, सुंदर रसाभिव्यक्ती सरळ अलंकृत शैली ह्यामुळे हे काव्य सर्वोत्कृष्ट उरले आहे. म्हणून या महाकाव्याबाबत म्हटले जाते की, 'क इह रघुकारे न रमेते'.

मेघदूत हे कालिदासाचे एक अप्रतिम सुंदर खंडकाव्य आहे. यात यक्षाला शाप मिळाल्याने तो आपल्या प्रिय पत्ती पासून दूर गेला आहे. श्रावण मासात आकाशात जमलेले काळे ढग पाहून विरह व्याकूल यक्षाला आपल्या पत्तीची आठवण येते व तिला निरोप देण्याकरीत तो ढगाला आपला दूत म्हणून रामगिरी वरून अलकानगरीला जाण्यास संगतो अलकानगरी, यक्षगृह, पुर्करीणी इ. च्या सौंदर्याची वर्णन अलोकीक भाषेने नटली आहेत. यक्षपत्नीच्या सौंदर्याचे वर्णन करतांना कालीदासांनी उपमांचा जणू वर्षाव केला आहे. मूळत मेघदूत ही कल्पनाच अवर्णनीय आहे. प्रणयवर्णन व निसर्ववर्णन दोन्ही बाबतीत कालिदास सिद्ध हस्त आहेत. कालिदासाने काव्यात अलंकारांचा प्रयोग ही अतिशय सुंदर आहे. कालिदासाची शैलीच अभिव्यंजनाप्रधान

आहे. जसे ते शब्दातून भाव अभिव्यक्त करतात तसेच मौलिक विचारही सुंदर रीतीने अभिव्यक्त करतात भाव आणि विचार ह्यांचा सुंदर संगम त्यांच्या साहित्यात आढळून येतो. भावनांना जिथे विचारांची बेटक मिळते तेच वाडमय अमर होते व म्हणून कलिदासाचे काव्य अमर झाले आहे. आज काळ बदलला परीस्थिती बदलली. तरी कालिदासाच्या काव्याची गोडी आजही अवीट आहे. अनेक पांचाल विचार कवींदेखील उत्पुत्तीने कालिदासाच्या काव्याचे गैरव वर्णन केले आहे.

असे हे अजरामरकाव्य साहित्याचा अभ्यास करून भाषा सौंदर्याचे अलौकीक सामर्थ्य नवकर्वीनी आत्मसात करावे व आपल्या प्रतिभाशक्तीला प्रगल्भ करावे नवीन पीढीला भाषेच्या व्याकरणाबरोबरच काव्यगुण वर्णनात्मक शैली व काल्पनीकता शिकून आपल्या लेखनात त्याचा उपयोग करून ते अधिक सजीव व मनोहर कसे करावे हे समजून घेण्यासाठी कलिदासाच्या काव्यांची महत्वाची भूमिका आहे. आजच्या या गतीमान व भौतिक जीवनात वाचनांची आवड निर्माण होण्याकरिता कल्पनांना योग्य वाव देऊन सौंदर्यपूर्ण भाषेत त्या व्यक्त करणे ही महत्वाचे आहे. साहित्य अजरामर होण्याकरीत त्यात ओजखी प्रसाद गुण व सर्व समावेशक भावना अभिव्यक्ती असावी. आजच्या नवयुवा वर्गात भौतिक समृद्धतेची आवड अधिक प्रमाणात निर्माण झाल्याने मनाला आनंद देणारे सुखावणारे, उत्साहाने ओतप्रोत असलेले साहित्यकाव्य वाचल्यास मनाला समाधान मिळून बुद्धिचा थकवा ही दूर होईल. कलिदासाचे काव्य हे कल्पनात्पर्यंत सर्वानाच नावीन्यपूर्ण वाटेल असे आहे. ते किंतीही वेळा वाचले अभ्यासले तरी पुन्हा पुन्हा ते वाचप्यास व प्रत्येक वेळी वेळी आनंदानुभूती करण्यास मानव उत्सुक असेल. त्यांच्या काव्यातील राजांविषयीचे वर्णन त्यांच्या राजकीय कौशल्याचे वर्णन, धर्मिक व सामाजिक जीवनाचे वर्णन याथोचित असल्याने ते अनुकरणीय ही आहे. समाज घडविण्या करिता कालिदासाच्या हृष्णारभावव्यक्त करण्याच्या काव्यात ते सामर्थ्य आहे. समाज व मानवांच्या उत्त्रती करीता तसेच कलाकृतिनिर्मिती करीता पोषक असलेले हे कालिदासाचे काव्य साहित्य आहे.

संस्कृत भाषेचे साहित्य अलौकीक आहे. विपुल साहित्य विस्ताराने संस्कृत भाषा समृद्ध व संपन्न आहे. या साहित्याने भारताला जगात सर्वोच्च गौरवस्थानी बसविले. अनेक संस्कृत महाकवीनी आपल्या अमोल साहित्यरुपी देणीने समृद्ध केले आहे. त्यात कालिदासाचे योगदान सर्वश्रेष्ठ आहे. त्यांच्या काव्यसाहित्याला संपूर्ण विश्वसाहित्यात मानाचे स्थान आहे. असे हे साहित्य आजच्या वर्तमानकाळात आपल्या विचारांना सौंदर्यपूर्ण व उत्कृष्ट दृष्टीकोन देण्यास समर्थ आहे. म्हणूनच आपण ह्या साहित्याची जपणूक करून प्रसार ही केला पाहिजे व विचारांची नवी बीजे ह्या काळात व मानवांच्या मनात रुजविली पाहिजेत. आजच्या साहित्यात या भाषा सौंदर्याचा उपयोग उपयुक्त ठरेल व त्याकरीता कालिदासाचे काव्य वैशिष्ट्य आजच्या काळात ही लक्षात घेण्यासारखे व महत्व पूर्ण आहे. संशोधनाचा विषय म्हणून ही कालिदासाचे काव्य वैशिष्ट्यपूर्ण ठरेल समाजाची मानसिक उत्तरी, व्यक्तिमत्वाचा विकास इ. गोष्टी या काव्यलेखनाच्या सहाय्याने शक्त आहेत. असे अभ्यास व संशोधनातुन दिसून आले. कारण काल्पनिकता जीवनाला मनाला टवटवीत करते, प्रसन्न करते व प्रोत्साहित करते. म्हणूनच म्हटले आहे की, गिरन्त्रंचापि सुभाषितेनरमते स्थीयं मनःसर्वदा श्रुत्वान्यस्य सुभाषितं खलु मनः श्रोतुं पुर्ववाऽळति । । त्यामुळे आजच्या काळातही कालिदासाच्या काव्य वैशिष्ट्यांची तेवढी उपयोगिता आहे.

संदर्भ ग्रंथ

रघुवंशम्-व्याख्याकारः आचार्य श्रीशेषराजशर्मा रेमीः, प्रा. नीला प्र सोमलवार, कुमारसंभवम्- डॉ. श्रीकृष्णमणि त्रिपाटी, चौखम्बा सुरभासी प्रकाशन, वाराणसी.